

Ressenyes bibliogràfiques

✎ Guillermo TOMÁS FACI, *El aragonés medieval. Lengua y Estado en el reino de Aragón*, Saragossa, Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2020, 333 p.

Els paràmetres que s'han de tenir en compte a l'hora d'establir què és una llengua han variat al llarg de la història de les ideologies lingüístiques amb criteris, sovint extralingüístics, que han dificultat que el concepte més rigorós hagi estat el més difós. Aquest és el cas en què malauradament es troba la llengua aragonesa. Guillermo Tomás Faci reivindica des d'una perspectiva multidisciplinària la formació de la llengua aragonesa medieval dins del procés de construcció d'un estat feudal.

Així doncs, a la introducció, amb un fragment en aragonès actual al final, explica el seu propòsit partint dels criteris estrictament lingüístics que classifiquen i delimiten la llengua com a concepte i relaciona la configuració de l'aragonès amb l'evolució de les estratègies polítiques que durant el període medieval van servir per reafirmar la identitat d'Aragó dins de la Corona homònima. La manca d'estudis sobre aquest aspecte o la visió esbiaixada que n'han donat les filologies veïnes (hispanica i catalana) per motius diferents i diversos justifiquen la necessitat d'aquest estudi de la història social i política de l'Aragó medieval que centra l'interès en la llengua. Estructurat en quatre parts («La definición de una nueva lengua», «La norma culta de la lengua vulgar», «Len-

gua y política en Aragón» i «La castellanización»), l'autor repassa la bibliografia i presenta un estudi acurat que parteix de l'anàlisi dels textos dels diversos arxius que contenen la documentació de la Corona d'Aragó per exposar la vida i mort d'una llengua lligada al poder.

L'origen es vincula a la concepció de l'aragonès com a llengua romànica autònoma al segle XIII, relacionada amb la construcció de l'estat feudal d'Aragó conjuntament al criteri lingüístic de la singularització del conjunt de dialectes consecutius de la vall de l'Ebre. El pas del llatí al romanç s'evidencia en diversos documents de finals del segle XI, com ara un pergamí de la catedral d'Osca, que conté el jurament que el senyor d'Areny i Orrit feu al comte del Pallars Jussà entre 1028 i 1047. Tanmateix, no és fins a la redacció del codi foral, el 1247, que no apareix el concepte de llengua aragonesa amb una manifesta intencionalitat metalingüística. Un cop establert aquest origen amb argumentació històrica i lingüística, a la segona part l'autor desenvolupa l'establiment de l'aragonès com a llengua culta a través de l'escriptura; d'aquesta manera, diferencia clarament el registre escrit de la llengua oral. D'aquesta darrera, en descriu les varietats diatòpiques, que localitza i defineix a bastament amb exemples de totes les fonts documentals possibles. Mitjançant la perspectiva de la gramàtica històrica, demostra com la diversitat dialectal va essent substi-

tuïda progressivament en el canal escrit per una llengua que ja és considerada de prestigi. Aquest procés de diglòssia acaba amb l'establiment de l'*scripta* aragonesa en tot el territori: un exemple clar és la substitució de l'escriptura de la llengua occitana de Jaca per l'aragonès comú. També parla de la zona catalanòfona de la Franja, present ja en la construcció de Catalunya i Aragó com a comunitats polítiques separades dins de la mateixa monarquia, que conclou al segle xv amb la fixació d'una frontera clara i estable. En parlar del bilingüisme de la Corona, n'exemplifica la territorialitat a través dels mecanismes de difusió de l'aragonès comú en l'àmbit jurídic i administratiu, i l'assumpció d'aquest bilingüisme per part dels monarques ja en la figura de Jaume I. A la tercera part, s'analitza el pes de les comunitats lingüístiques en la fixació del domini territorial de cada llengua, intensificat per la consolidació de l'estat feudal i l'auge de les identitats col·lectives de finals de l'Edat Mitjana. La Corona d'Aragó es constitueix com un estat poliglota (llatí, aragonès i català) amb identitats marcades, però ni úniques ni excloents. Aquesta diversitat es tractà amb polítiques lingüístiques concretes que repartien els usos d'acord amb uns criteris, evidents a la documentació analitzada, que parteixen del principi de territorialitat. No obstant això, l'aragonès presentà unes limitacions en alguns usos. Aquesta debilitat es manifestava principalment en l'àmbit literari, acotat a la prosa didàctica i a la historiografia, en la diglòssia amb el català i en la seva progressiva castellanització. El Compromís de Casp suposà un acostament d'Aragó a Castella que va tenir conseqüències en el camp lingüístic: el regnat d'Alfons el Magànim n'és la prova clara. Les preferències lingüístiques del monarca feren que l'aragonès acabés essent el «castellano cancilleresco de Aragón» (p. 232). Per una banda, ja des de l'establiment de la cort a Nàpols, el català envai molts espais reservats fins aleshores a l'aragonès i, per l'altra, el castellà esdevingué en un capital cultural en mans de les elits, que l'utilitzaven com a element de distinció social enfront dels parlants de l'aragonès. Hi hagué un procés de substitució lingüística també en el codi escrit progressiu i ràpid que culminà vers el 1500 i provocà una nova ideologia lingüística que respongué a l'estratègia de les classes diri-

gents aragoneses per integrar-se en el nou marc estatal.

Després d'aquesta anàlisi exhaustiva i profunda, Tomàs Faci conclou que, efectivament, l'aragonès medieval fou una estructura d'estat que assolí la consciència lingüística dels usuaris que l'empraren com a codi propi, i esdevingué llengua de cultura encara que no es desenvolupés amb normalitat en tots els àmbits, com hem vist en el cas de la literatura. En parlar d'aquesta mancança, l'autor no la interpreta com la causa de la desaparició, sinó que l'atribueix principalment al canvi ideològic del concepte *aragonès*, convertit en sinònim de *castellà*, promogut per les classes dirigents. La llista d'arxius i biblioteques i l'extensa bibliografia consultats per a l'elaboració d'aquest treball, i l'índex de persones, llocs i materials, clouen aquest rigorós treball, que documenta el naixement, la vida i la mort d'una llengua d'estat.

Gemma Clarissó

✚ Ramon LLULL, *Art demostrativa. Regles introductòries a la pràctica de l'Art demostrativa*, edició crítica de Josep E. Rubio i Simone Sari, Palma, Patronat Ramon Llull (Nova Edició de les Obres de Ramon Llull, XVIII), 2021, 319 p.

La vasta producció de Ramon Llull pot ser entesa com l'aixecament d'una única obra colossal, reelaborada i perfeccionada al llarg dels anys i completada per una multitud d'obres satèl·lit al servei de l'objectiu principal. Aquesta obra única, no cal dir-ho, és la «forma i manera» que li va ser revelada al puig de Randa, és a dir, l'Art. I la centralitat de l'Art en la producció intel·lectual de Llull és tan indiscutible que el catàleg lullian d'Anthony Bonner s'organitza al voltant de les successives formulacions de l'Art, a l'entorn de les quals ha situat la resta d'obres de cada període.

Partint dels estudis pioners de Francis Yates i Robert Pring-Mill, Bonner va proposar la ja clàssica divisió de la producció lulliana en dues etapes principals, quaternària i ternària, segons que els principis de l'Art s'hi organitzin en múltiples de quatre o de tres. L'obra cabdal de l'etapa quaternària és l'*Art demostrativa*, escrita a Montpeller cap al 1283. Després de la primera formulació del seu sistema de pensament en l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem* (*Art abreujada d'atrotar veritat*), Llull va perfeccionar-lo en l'*Art demostrativa*, que presenta nombroses diferències però cap de substancial.

Aquest nou volum de la Nova Edició de les Obres de Ramon Llull (NEORL) ens ofereix l'edició crítica de l'*Art demostrativa*, acompanyada de les *Regles introductòries*. De l'edició de l'*Art demostrativa* se n'ha ocupat Josep E. Rubio, que ja va editar el text llatí d'aquesta obra per a les ROL (Raimundi Lulli Opera Latina), la monumental empresa d'oferir edicions crítiques de tots els textos llatins de Llull que va iniciar F. Stegmüller l'any 1959. Fins ara, de la versió catalana se n'havien fet dues edicions: la de Salvador Galmés a les Obres de Ramon Llull (ORL, 1932) i la d'Anthony Bonner, dins les seves *Obres selectes de Ramon Llull* (OS, 1989). Una nova edició era necessària, perquè Galmés només va tenir en compte l'únic manuscrit català. Bonner, de la seva banda, va consultar també diversos testimonis llatins i va apuntar les discrepàncies entre les dues versions,

però el seu text no es pot considerar amb propietat una edició crítica. El nou volum de les NEORL és, doncs, la primera edició que recull la totalitat de la tradició, el manuscrit català i els vint-i-dos manuscrits llatins principals. Rubio ha pogut aprofitar tota la gran tasca de l'edició llatina prèvia, per a la qual també va tenir en compte la versió catalana.

Un dels aspectes més interessants és l'estudi de les relacions entre la versió catalana i la llatina. Bonner, a les OS, ja va constatar que a la segona part de l'obra els testimonis llatins presentaven un text més extens que el català. Rubio corrobora aquesta primera intuïció, i confirma que el text català tendeix a ser més sintètic sense que per això es perdi informació essencial, sinó que es tracta més aviat d'una peculiaritat estilística. Aquest fet, juntament amb l'abundància de llatínismes, va portar Bonner a formular la hipòtesi que l'obra havia estat redactada inicialment en llatí i que el text català n'és una traducció. En el moment de fer l'edició per a les ROL, Rubio ja va apuntar que les dues versions podrien haver-se redactat de manera simultània i fins a un cert punt independent a partir d'un primer esborrany, que hauria pogut ser català o llatí. L'anàlisi més exhaustiva que n'ha fet ara el manté en aquest parer (que ja havia avançat Jordi Rubió), perquè hi ha un parell de casos en què el text català completa llacunes de tota la tradició llatina, com ara la presència de dues cambres en la qüestió 78 de les qüestions de T, que el testimoni català no podia haver esmenat. Aquesta visió suggestiva ens presenta un text que no és definitiu; dibuixa una mena de *work in progress* ja dins del mateix escriptori lullian, en què les obres es perfeccionen, s'amplien i es redueixen sense que sigui possible precisar que n'hi hagi una que es pugui considerar com l'«original».

A continuació de l'*Art demostrativa*, el volum ofereix també l'edició crítica de les *Regles introductòries a la pràctica de l'Art demostrativa*, a cura de Simone Sari, en el marc dels seus treballs sobre la poesia de Ramon Llull. Les *Regles* són una composició breu en vers, de cinc estrofes de vint versos alexandrins cada una, que té un paper subaltern respecte a l'obra que acompanya. Les *Regles*, en efecte, volen ser un ajut mnemotècnic (i d'aquí la forma rimada) que permeti al lector retenir els mecanismes essencials del text artístic

que acaba de llegir. Aquesta disposició, la d'una obra principal a la qual segueix una de secundària i més breu, i sovint en vers, no és estranya en els manuscrits lullians, singularment els de primera generació copiats per Guillem Pagès. I així passa en el manuscrit que serveix de base a les dues edicions d'aquest volum.

Una característica remarcable de les *Regles* és que es tracta d'una de les poques composicions lullianes en vers que va tenir una reelaboració (més que no pas traducció) en prosa llatina. Aquesta versió llatina s'ha conservat en nou manuscrits, i va ser recollida per Tomàs Le Mésyer a l'*Electorium magnum*. També se n'ha conservat una traducció francesa del segle XVII. Per l'interès d'aquesta tradició, Sari ha afegit en apèndix l'edició crítica del text llatí, el text llatí del quart volum de l'edició de la MOG (1729) i la traducció francesa del segle XVII, de Charles Sauvage.

Sari inclou en el seu estudi del poema una versió interpretativa en prosa de les *Regles* (p. 248-250), molt útil per al lector actual a causa del cripticisme del text. També cal remarcar l'estudi de la difusió de l'obra, centrada en tres focus: l'Escola lulliana de Barcelona, el lullisme portuguès del segle XV i els estudis lullians al París del segle XVII, amb les col·leccions de manuscrits de Blaise Meliand, de Pierre Badouin de Montarcis i de Charles Sauvage. Les col·leccions de l'Escola de Barcelona, de Meliand i de Montarcis van estar en poder de Salzinger, que les va utilitzar per a l'edició maguntina.

En conclusió, els dos textos del volum són una fita més en la tasca de la NEORL, i ens permeten acostar-nos a una de les obres primordials de l'Art amb la garantia de dos editors solvents i amb una llarga experiència en els estudis lullians.

Eugènia Gisbert

✎ Carlos ALVAR & Guillermo ALVAR NUÑO, *Normas de comportamiento en la mesa durante la Edad Media*, Madrid, Sial Pigmalión, 2020, 367 p.

Qui més qui menys comparteix freqüentment taula amb altres comensals, i els formalismes no sempre queden clars per a tothom. *Normas de comportamiento en la mesa durante la Edad Media*, escrit per Carlos Alvar i Guillermo Alvar Nuño pretén respondre i posar ordre a totes aquelles preguntes que ens aborden sobre les convencions socials que envolten la taula i, en concret, la taula medieval.

Carlos Alvar, que ha dedicat la major part de la seva carrera investigadora a la literatura de l'Edat Mitjana, amb publicacions sobre la poesia èpica, els trobadors o la traducció, es capbussa aquest cop, juntament amb el seu fill, en una qüestió poc tractada fins al moment i que es remunta des de la tradició jueva bíblica, passant pels clàssics llatins.

El punt de partida a l'hora de desenvolupar com havia de ser el comportament a la taula medieval és el terme *amicitia*, la relació entre persones en el sentit més ampli de la paraula, i del qual se'n deriven conceptes com la *urbanitas*, la *affabilitas*, la *facetia*, la *temperantia*, la *modestia*... Tal com diuen els autors, «en la medida en que un joven aprendía modales, se hacía apto para despertar el sentimiento de *amicitia* en otras personas».

En el primer bloc introductor i tracten les qüestions de la cortesia derivades ja del món clàssic i ens mostra alguns elements curiosos, com l'evolució del triclini a l'*stibadium* o la introducció de la forquilla i les seves implicacions com a element civilitzador que va tenir a nivell social. Així mateix, els autors desmenteixen la idea preconcebuda que als àpats medievals hi havia brutícia i desordre en contraposició als àpats de l'Antiguitat clàssica. Ho podem veure perfectament a partir de la imatge del mosaic del Museu del Château de Boudry i la miniatura de la *Histoire du Grand Alexandre*, on podem apreciar que a la primera hi ha deixalles al terra, gent bevent sense els utensilis adequats i poca elegància en general; en canvi, a la imatge del segle XV es pot apreciar un Alexandre Magne presidint l'estampa i al voltant seu tot un seguit de convidats segons l'ordre de preeminència, gens de detritus al terra o a les taules i un ambient elegant i pulcre.

En aquest sentit, els autors destaquen l'evidència que els hàbits de bon comportament que es volien difondre a nivell social —en el més ampli sentit de la paraula i, no tan vinculat a la taula— s'adquirien en primera instància a través de l'ensenyança dels salms i del *Liber Catonianus* i, posteriorment, es passava a Ciceró i a Ambrós de Milà. La cortesia, doncs, s'adquiria a través de tres fonts principalment: les ensenyances de l'Església, l'escola —que arran del seu establiment a les grans ciutats havia anat en augment poc a poc al llarg del segle XI— i, finalment, per influx de la manera de fer de l'alta noblesa. Aquest trionomi implicava un desviament dels models clàssics cap a uns referents més moderns, però de clar signe cristià. Així doncs, es va anar constituint un nou cànon format per vuit autors, els *Auctores octo morales*: Cató, Teodul, Bernat de Cluny, Mateu de Vendôme, Alain de Lille, Isop, Bartomeu l'Anglés i el pseudo-Bernat de Claravall. Els textos d'aquests autors, d'una voluntat formadora evident, van tenir més èxit a Anglaterra, França i Alemanya, que no pas a Espanya, Portugal o Itàlia, que van seguir les doctrines morals dels denominats *Libri minores* —no obstant, el vincle entre els dos compendis no es pot refusar, segons els autors, ja que són nombroses les semblances.

Amb el pas del temps, la promoció de nous grups socials com la burgesia, el descens del llatí com a llengua vehicular i l'expansió dels models urbans, passem d'una escolaritat que es fa d'oïdes a quelcom que ha de poder arribar a tothom, sense distinció de classes. Tot i això, sobta als autors que més de la meitat dels textos seleccionats siguin en llengua llatina, la qual cosa vol dir que el públic a qui van destinades aquestes normes havia de ser de nivell social més culte.

La introducció es tanca amb un capítol dedicat als tres grans «enemics» durant l'àpat: el vi, la gola i la luxúria. En cap cas podem oblidar que la cultura del menjar i els hàbits que s'hi representen vindran sempre determinats per la tradició eclesiàstica, tal com apunten els autors. Donat que la moderació és l'ensenyança civilitzadora que es pretén inculcar a l'home medieval des de la seva infantesa, aquest serà sempre el precepte màxim per no perdre les bones formes. Sovint, un pecat condueix a un altre, com ara quan el vi pot moure a la luxúria; i, al mateix temps, veiem

que la gola i la luxúria constituïen un binomi que, ja des de temps del papa Gregori Magne, era pres com un pecat gemellar vinculat als plaers carnals. En tot cas, l'Església pretenia inculcar la virtut de la templança per combatre aquests excessos.

Arribem així a la segona part del volum, a la selecció de textos feta per Alvar i Alvar Nuño. Es tracta de 41 textos publicats en set llengües diferents —llatí, provençal, francès, anglonormand, italià, castellà i català— entre els segles XII i XVI i amb la voluntat d'ensenyar a aquells estudiants les normes de comportament a la taula i, així, fer-los aptes per a la vida pública. Aquesta compilació, que ha estat traduïda directament de les llengües originals pels autors del volum, compta amb alguns noms il·lustres com Pere Alfons, Alfons X el Savi o Francesc Eiximenis. La fluctuació de dates de composició i l'atribució d'autoria han estat alguns dels problemes que s'han trobat Alvar i Alvar Nuño a l'hora de fer front a aquestes obres. Cal destacar que cadascuna de les 41 peces porta anotacions sobre l'autor —en la mesura del possible—, datació, tradició textual, font bibliogràfica i, ocasionalment, il·lustracions provinents de manuscrits o edicions dels segles XV i XVI.

En conclusió, tenim a les mans un llibre molt ben documentat, tant a nivell bibliogràfic com il·lustratiu, que ens acosta al comportament de la taula medieval, basat sobretot en els termes de cortesia i moderació que l'Església intentava infondre. La distribució bipartida del volum fa que el lector —especialitzat o merament interessat en aquest tipus de qüestions— pugui construir-se una idea prèvia, abans de passar a la lectura de les composicions.

Mariona Viñolas i Solés